

RAFAŁ DRABIK

STRATY OSOBOWE POWIATU BIŁGORAJSKIEGO W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Lubelszczyzna pod względem zniszczeń wojennych i strat osobowych znajduje się w czołówce regionów. Spośród 125 tys. osób zamieszkujących pow. biłgorajski zabito, zraniono lub wysiedlono ok. 60 tys.

Przedstawienie strat na terenie pow. biłgorajskiego nie jest zadaniem łatwym. Tylko część wsi sporządziła po wojnie pełne raporty. Niektóre rodziny, po wysiedleniach i wywóźce na roboty przymusowe do III Rzeszy, nigdy w swoje rodzinne strony nie wróciły. Inne polskie rodziny zostały wymordowane, nie pozostawiając nikogo na świecie. Jeszcze więcej przypadków, gdy mordowano całe rodziny od dziadków po niemowlęta – znamy pośród ludności żydowskiej zamieszkującej pow. biłgorajski. Siłą rzeczy często nie zostali uwzględnieni w żadnych statystykach. Bilans zniszczeń spowodowanych przez II wojnę światową na terenie pow. biłgorajskiego jest bardzo niekorzystny.

■ CMENTARZ ALEKSANDRÓW – MIESZKAŃCY ALEKSANDROWA
POMORDOWANI PODCZAS JEDNEJ Z PACYFIKACJI. FOT. R. DRABIK

STRATY MATERIALNE

Przez kilka powojennych lat zbierano informacje w poszczególnych gminach. Niestety, dane te są rozbieżne, różne są też metody szacowania strat. Liczono zniszczone gospodarstwa bądź rodziny, które zanotowały straty w gospodar-

stwie, lub też ustalano liczbę zniszczonych zabudowań (mieszkalnych i gospodarskich). Przykładowo na terenie gm. Wola Różaniecka straty w zniszczonych budynkach zgłosiło przynajmniej 195 rodzin (kilkaset zabudowań); w gm. Tarnogród – 42 rodziny (kilkadziesiąt zabudowań); w gm. Puszcza Solska – 38 rodzin (kilkadziesiąt zabudowań); w gm. Potok Górny – aż 242 rodziny (kilkaset zabudowań); w gm. Łukowa – 261 rodzin (także kilkaset zabudowań); w gm. Huta Krzeszowska – 209 rodzin; w gm. Krzeszów takich rodzin było 115, w gm. Goraj – 334. W gm. Frampol, jednej z nielicznych, gdzie policzono nieruchomości żydowskie, szkody zgłosiło 381 rodzin. W Biłgoraju szkody w nieruchomościach (zniszczone lub spalone) zgłosiły 284 osoby; w gm. Babice – 52 rodziny; w gm. Sól – 211 rodzin; w gm. Łukowa – 351 osób; w gm. Księżpol – 188 rodzin; w gm. Aleksandrów aż – 609 rodzin¹. W przypadku gm. Kocudza zniszczenia wojenne zgłosiło aż 427 gospodarstw (Kocudza – 137, Konstantów – 38, Kocudza Górna – 21, Dzwola – 150, Zdzisławice – 49, Celinki – 4, Władysławów – 19, Kapronie – 8 i Kolonia Kocudza – 1)². W przypadku gm. Zwierzyniec zniszczenia wojenne oszacowano na 40 proc.³ Prezentujemy tabelę z danymi zbiorczymi z maja 1947 r.

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie – Oddział w Kraśniku (dalej: APLOK), Starostwo Powiatowe w Biłgoraju, Wykazy szkód wojennych poniesionych na terenie gmin powiatu biłgorajskiego, sygn. 132, k. 1–6. Inne zestawienie wspomina o 313 zgłoszeniach w dwóch miejscowościach: Różaniec i Wola Różaniecka, zob. *ibidem*, [Inwentaryzacja szkód wojennych – wykazy szkód wojennych dotyczących zniszczonych budynków gospodarczych w mieście Biłgoraj i w poszczególnych gminach powiatu], s. 1–123.

² W samej Dzwoli spalono częściowo lub w całości 83 gospodarstwa, w Kocudzy 57. Łącznie w całej gminie wskutek wojny zniszczonych zostało 395 budynków, zob. Z. Baranowski, *Gmina Dzwola, historia i tradycje. Dziedzictwo historyczno-kulturowe gminy*, Lublin 2014, s. 23–24.

³ J. Poznański, *Historia parafii rzymskokatolickiej w Topólczy 1919–2019*, Zwierzyniec 2023, s. 60.

Gmina	Liczba gospodarstw	Gospodarstwa zniszczone w wyniku działań wojennych
Aleksandrów	1538	519
Babice	1497	49
Biszcza	1586	39
Biłgoraj	1073	415
Frampol	1626	491
Goraj	1610	181
Huta Krzeszowska	1586	182
Kocudza	1594	123
Krzeszów	1644	111
Księżpol	1612	76
Potok Górny	1986	142
Sól	1714	118
Łukowa	1616	282
Puszcza Solska	1266	41
Wola Różaniecka	1318	332
Tarnogród	775	74
RAZEM	24 041	3175

Tab. Gospodarstwa zniszczone na terenie pow. biłgorajskiego w okresie II wojny światowej. Tabela nie obejmuje gmin przyłączonych po wojnie do pow. zamojskiego. Źródło: APLOK, Starostwo Powiatowe w Biłgoraju, [Inwentaryzacja szkód wojennych – wykazy szkód wojennych dotyczących zniszczonych budynków gospodarczych w mieście Biłgoraj i w poszczególnych gminach powiatu], sygn. 646

Na terenie ówczesnego powiatu zniszczonych zostało ok. 20 proc. budynków. Natomiast jeśli chodzi o wszelkie straty materialne, to zgodnie z pismem z czerwca 1947 r. „osiedla o charakterze miejskim tut. powiatu [chodzi o Biłgoraj] zostały

zniszczone w ok. 65 proc., a osiedle wiejskie w ok. 45 proc.⁴. Odbudowa zniszczonych budynków trwała wiele lat po wojnie. Jeszcze w 1948 r. na terenie woj.

■ CMENTARZ SZCZEPLESZYŃ – MIESZKAŃCY
WSI BRODY MAŁE POLEGLI PODCZAS BOMBARDOWANIA
WE WRZEŚNIU 1939 R. FOT. R. DRABIK

lubelskiego ludzie mieszkali w bunkrach i szałasach. I nie było to spowodowane ich bezpieczeństwem, lecz biedą. Do tych wszystkich statystyk należy dodać nieruchomości stanowiące własność ludności żydowskiej (w zdecydowanej części gmin nie były one liczone), nieruchomości stanowiące własność skarbu państwa, związków wyznaniowych czy przede wszystkim osób, które w 1945 r. nie przebywały na terenie powiatu albo nie było nikogo z rodziny (choćby z powodu śmierci

całej rodziny), kto mógłby taką szkodę zgłosić. Nie ulega wątpliwości, że ta niepoliczona grupa oscyluje wokół kilkuset budynków w całym powiecie⁵.

STRATY OSOBOWE

Straty w ludziach ustalić jest dużo trudniej niż materialne. Pierwsi mieszkańcy zginęli od kul lub bomb niemieckich już we wrześniu 1939 r.: 9 osób w Zwierzyńcu, 6 osób w Dzwoli, 5 osób w Brodach k. Szczepleszyna⁶, po 2 osoby w Kocudzy⁷, w Li-

⁴ APŁOK, Starostwo Powiatowe w Biłgoraju, sygn. 648, [Inwentaryzacja szkód wojennych – zarządzenia, korespondencja, wykazy zniszczonych budynków i inne], Pismo starosty biłgorajskiego do Urzędu Wojewódzkiego w Lublinie z 10.06.1947 r., k. 7.

⁵ APŁOK, Starostwo Powiatowe w Biłgoraju, [Inwentaryzacja szkód wojennych – wnioski o ustalenie szkód wojennych budynku starostwa, zarządów gminnych, szkół, parafii i inne], sygn. 645, k. 1 i dalej.

⁶ *Dzieje gminy Szczepleszyna*, red. R. Smoter-Grzeszkiewicz, B. Garbacik, Szczepleszyna 2010, s. 35.

⁷ Z. Baranowski, *Gmina Dzwola, historia i tradycje. Dziedzictwo historyczno-kulturowe gminy...*, s. 14–15.

powcu⁸ i w Księżpolu⁹, Do tego należy doliczyć nieznaną liczbę zabitych uchodźców z innych regionów kraju, głównie w wyniku bombardowań i ostrzeliwań niemieckiego lotnictwa. Z reguły pozostają do dziś jako ofiary N.N.¹⁰. Łącznie od bombardowań zginęło nie mniej niż 100, a rannych zostało kilkuset mieszkańców pow. biłgorajskiego. W wyniku walk z Niemcami we wrześniu 1939 r. na terenie powiatu zginęło i zostało pochowanych przynajmniej 281 żołnierzy znanych z imienia i nazwiska oraz 483 żołnierzy pozostających jako N.N. (pochowani na cmentarzach w Aleksandrowie, Banachach, Biłgoraju, Frampolu, Górecku Kościelnym, Józefowie, Łukowej, Obszy, Soli, Szczebrzeszynie, Tarnogrodzie, Tereszkopolu, Zwierzyńcu). Kilkudziesięciu żołnierzy Wojska Polskiego zostało pochowanych poza terenem powiatu (np. w Zamościu). Niemcy zamordowali też przynajmniej 4 jeńców w Łukowej¹¹. Wiadomo również, że zdarzały się przypadki dobijania polskich rannych przez żołnierzy niemieckich¹². Rannych zostało kilkuset żołnierzy polskich. O skali i zaciętości walk świadczy chociażby to, że na terenie powiatu utworzono szpitale polowe: w Biłgoraju, Józefowie, Tarnogrodzie, Szczebrzeszynie i Zwierzyńcu¹³. Wliczając

■ CMENTARZ DZWOLA – ŻOŁNIERZE WOJSKA POLSKIEGO POLEGLI WE WRZESNIU 1939 R. W WALCE Z NIEMCAMI I SOWIETAMI, POCHOWANI NA CMENTARZU W DZWOLI. FOT. R. DRABIK

⁸ Zginęli wówczas: Seweryn Kurys i Jan Mazur. Jeden z nich schował się w kryjówce i myśląc, że zagrożenie minęło, wyszedł z niej. Zginął na miejscu, zob. M. Wójcik, *Dzieje Lipowca*, Lipowiec 2018, s. 19.

⁹ T. Brytan, *Gmina Księżpol, przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, Księżpol 2010, s. 25.

¹⁰ H. Matławska, *Zwierzyniec. Historia miasta*, Toruń 1991, s. 281.

¹¹ *Mała Ojczyzna Łukowa. Pieśni korzeni*, red. W. Kubów, Lublin 2000, s. 13.

¹² S. Pojasek, *Okupacja, konspiracja medycyna*, Biłgoraj 1997, s. 13.

¹³ Archiwum Państwowe w Zamościu, Spuścizna dr Krzysztofa Czuby historyka, regionalisty i dziennikarza, sygn. 30, Centrum Szpitalne Zamość (Szpital wojenny WP), k. 28.

jednostki z pierwszej bitwy tomaszowskiej, do niewoli dostało się kilkadziesiąt tysięcy polskich żołnierzy.

W trakcie wojny z roku na rok nasilał się terror niemiecki, a co za tym idzie rosła liczba ofiar. Z perspektywy lat trudno dziś podać liczbę ofiar ludności żydowskiej. Brak zachowanej dokumentacji, powojenny chaos, niesprzyjający sporządzaniu list Żydów, którzy przeżyli wojnę, sprawiły, że liczba ofiar zawsze będzie niepełna. Można założyć, że w przededniu akcji „Reinhardt” na terenie powiatu mieszkało między 13 a 13,5 tys. Żydów. W trakcie prowadzonych mordów uciekło

■ CMENTARZ SÓL – ŻOŁNIERZE WOJSKA POLSKIEGO POLEGLI WE WRZEŚNIU 1939 R.
W WALCE Z NIEMCAMI, POCHOWANI NA CMENTARZU W SOLI. FOT. R. DRABIK

i ukrywało się ok. 1 tys. Żydów, z których Niemcy i jednostki pomocnicze zamordowały kilkaset osób¹⁴. Ostatni zbiorowy mord na ludności żydowskiej miał miej-

¹⁴ Temat liczby ocalałych i pomordowanych Żydów najszerzej omawia A. Skibińska. Autor nie zgadza się z jej obliczeniami w tej kwestii. Ta tematyka zasługuje jednak na oddzielną publikację, zob. A. Skibińska, *Powiat biłgorajski, [w:] Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, red. B. Engelking i J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 191–382.

sce 15 stycznia 1943 r. w Biłgoraju, gdzie Niemcy zlikwidowali obóz rzemieślników. Zginęło wówczas kilkudziesięciu Żydów¹⁵. W tym kontekście należy wspomnieć, że za pomoc w ukrywaniu Żydów Niemcy i ich pomocnicy zamordowali przynajmniej 30 Polaków. Jeszcze trudniej opisać mordy na ludności romskiej, której na terenie powiatu było niewiele. Jedyne pewne zdarzenie miało miejsce w Tarnogrodzie. Około 30 Romów Niemcy zamordowali w 1942 r.¹⁶

W przypadku strat ludności polskiej pierwszym działaniem, wymierzonym w inteligencję powiatową, była akcja „AB” przeprowadzona w czerwcu 1940 r. W jej wyniku Niemcy zatrzymali, w różnych miejscach i okolicznościach, przynajmniej 21 osób. Większość z nich trafiła do obozów koncentracyjnych i zginęła. W kolejnych miesiącach Niemcy aresztowali kolejne grupy, zarówno inteligencji, jak i osób zaangażowanych w działalność konspiracyjną. Część z nich także zginęła. Praktycznie przez całą okupację Niemcy przeprowadzali krwawe pacyfikacje wsi na tym terenie; pierwsza dotknęła mieszkańców Momot Dolnych już 28 listopada 1939 r. Niemcy rozstrzelali 19 mieszkańców tej wsi. Było to pokłosiem kampanii wrześniowej

¹⁵ J. Markiewicz, R. Szczygieł, W. Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 243.

¹⁶ W 2020 r. udało się ekshumować szczątki 24 osób, *Tajemnice zbrodni na Romach w Tarnogrodzie*, <https://historia.rp.pl/historia/art365111-tajemnice-zbrodni-na-romach-w-tarnogrodzie> [dostęp: 07.10.2024 r.]

i ukrywania broni przez żołnierzy Wojska Polskiego w tej okolicy. Oprawcy zebrali wszystkich mężczyzn w jedno miejsce i zażądali oddania zebranej przez mieszkańców broni. Oskarżyli też mieszkańców o pomoc polskim żołnierzom podczas walk we wrześniu. Jeden z Niemców wybrał 10 mężczyzn, wyprowadził ich na sąsiednie pole, gdzie zostali rozstrzelani. Zabili jeszcze 9 osób¹⁷. Kilukrotnie pacyfikowano Aleksandrów. W ciągu wojny z ponad 10 tys. polskich mieszkańców zginęło lub zostało zamordowanych kilkuset. 29 marca 1943 r. Niemcy spacyfikowali, a właściwie doszczętnie zniszczyli Pardysówkę k. Józefowa. Na miejscu zamordowano co najmniej 32 mieszkańców, wszystkich mężczyzn wywieziono do obozu w Zamościu, a zabudowania niemal w całości zostały spalone¹⁸. 18 maja 1943 r. Niemcy i Ukraińcy spacyfikowali Szarajówkę. Tego dnia zginęło nie mniej niż 67 osób, z tego 9 rozstrzelano, a 57 spalono żywcem. 1 czerwca 1943 r. połączone jednostki niemieckie i policji ukraińskiej dokonały masakry wsi Sochy. Liczba ofiar pacyfikacji Soch waha się od 181 do niespełna 200, zatem zginęła niemal połowa mieszkańców wsi. Równie krwawo wyglądała akcja wysiedleńcza przeprowadzona latem 1943 r. 24 czerwca 1943 r. Niemcy ostrzelali pociskami artyleryjskimi Majdan Nowy, w wyniku czego wieś została podpalona. Zginęło kilkudziesięciu mieszkańców. W dniach 2–3 lipca Niemcy i Ukraińcy spacyfikowali sąsiedni Majdan Stary, gdzie również zamordowali kilkadziesiąt osób, paląc jednocześnie 76 gospodarstw¹⁹. Około 50 osób zginęło podczas wysiedlenia Łukowej²⁰, 37 osób w Księżpolu, 15 osób w Bukowinie, po 11 osób w Osuchach i Korczowie²¹. W innych wsiach ginęły pojedyncze osoby.

Po wywiezieniu tysięcy mieszkańców powiatu, w trakcie wywózek, w obozach koncentracyjnych czy na robotach przymusowych zmarły setki osób. Części personaliów nigdy nie uda się ustalić. Zakończenie akcji wysiedleńczej nie sprawiło, że na wsiach zrobiło się spokojniej. Co i raz Niemcy lub policja ukraińska przeprowadzali pacyfikacje. 16 sierpnia 1943 r. w Woli Różanieckiej Niemcy za-

¹⁷ J. Markiewicz, *Odpowiedzialność zbiorowa ludności polskiej powiatu biłgorajskiego podczas okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1958, s. 8.

¹⁸ W. Ćwik, *Dzieje Józefowa*, Rzeszów 1992, s. 160.

¹⁹ Przekazy mówią o przedziale 20–57 ofiar pacyfikacji, zob. T. Brytan, *Gmina Księżpol...*, s. 27–31.

²⁰ *Gmina Łukowa. Przewodnik*, red. W. Kubów, K. Kopera, Łukowa 2016, s. 53.

²¹ M. Gnatowski, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Zestawienie większych akcji represyjnych*, s. 75–77.

■ POMNIK OFIAR OBOZU PRZEJŚCIOWEGO W ZWIERZYNCU. FOT. R. DRABIK

strzelili 8 mężczyzn ze wsi Zamch. 19 grudnia 1943 r. policja ukraińska z pomocą niewielkiej grupy Niemców spacyfikowała Potok Górny. Spalono wiele zabudowań i zamordowano 20 mieszkańców Potoka. Dziś trwa proces beatyfikacyjny ks. Błażeja Nowosada zamordowanego podczas tej pacyfikacji.

Ostatnie pacyfikacje miały związek z akcjami przeciwpartyzanckimi Sturmwind I i Sturmwind II. Za mordy i gwałty odpowiadała w zdecydowanej większości, sprowadzona celowo na ten teren, kawaleria kałmucka „Dr. Dolla”. W czasie trwania

akcji spalono kilkadziesiąt zabudowań²². Zamordowano też przynajmniej 100 cywilów: 40 osób w Harasiukach, 5 osób w Górecku Kościelnym, 14 osób w Zamchu, 9 osób w Potoku Górnym, 13 osób w Łukowej, ok. 30 w Osuchach, 30 w Borowcu²³. Kilka tysięcy osób zostało wysiedlonych i wywiezionych w przededniu zakończenia wojny. Około 200 osób zginęło w obozach w Dylach, Bukowej i Zwierzyńcu. Zdecydowanie więcej, tu mowa o tysiącach osób, zginęło w trakcie wywózek, wysiedleń, w obozach koncentracyjnych oraz na robotach przymusowych.

Dane sumaryczne są niepełne. W przypadku gm. Babice wykazy sporządzone w 1947 r. przez gminę ustaliły 189 osób rannych bądź zabitych. W gm. Frampol było aż 959 takich osób, w gm. Łukowa 366. W pozostałych gminach zachowały się dane niepełne, przy czym w każdej z nich było kilkaset ofiar²⁴. Do listy ofiar należy także dodać ludność żydowską zamieszkałą na terenie powiatu, czyli ok. 12 tys. osób plus przynajmniej 24 Romów. W trakcie całej okupacji z powiatu wysiedlonych zostało ok. 40 tys. Polaków, w większości ludzie ci trafili na roboty przymusowe lub do obozów koncentracyjnych. O skali terroru okupacji niemieckiej na tym terenie świadczy fakt, że spośród 125 560 osób zamieszkujących powiat w przededniu wojny, zabito, zraniono lub wysiedlono ok. 60 tys. Gdy odejmiemy jeszcze tych, którzy na początku wojny uciekli poza powiat, głównie do ZSRS, to wstępne obliczenia wskazują, że straty osobowe (zabici, ranni, wywiezieni i wysiedleni) wynoszą nie mniej niż 50 proc. ludności.

²² B. Drożdżel, *Zarys dziejów parafii pod wezwaniem św. Stanisława biskupa i męczennika w Górecku Kościelnym*, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem ks. dr. Wiesława Galanta, Zamość 2009, s. 32–33.

²³ M. Gnatowski, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945...*, s. 77–79.

²⁴ APŁOK, Starostwo Powiatowe w Biłgoraju, [Inwentaryzacja szkód wojennych – wykazy gminne osób pokrzywdzonych materialnie i moralnie], sygn. 650, s. 1 i dalej.

Rafał Drabik (ur. 1978) – historyk, dr, pracownik Zespołu Pełnomocnika Prezesa IPN ds. badań nad terrorem okupacyjnym na ziemiach polskich w latach 1939–1945. Współautor książek: *Przewodnik po Szlaku Pamięci Żołnierzy Wyklętych w Lublinie* (2018); *Żołnierze wyklęci. Polskie podziemie narodowe 1944–1963* (2019); *Akcja Sturmwind i bitwa pod Osuchami – czerwiec 1944 r.* (2021) i in.